

ДЕМОКРАТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

УДК 323.21

Яновська О.В.
Національний інститут
стратегічних досліджень

ГРОМАДЯНСЬКІ ПРОТЕСТНІ ПРАКТИКИ В УКРАЇНІ: ВІД ПОМАРАНЧЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ДО РЕВОЛЮЦІЇ ГІДНОСТІ

Розкриваються тенденції розвитку протестної активності в Україні у період між наймасовішими її сплесками – 2004 та 2013-2014 роками, особливості громадянських протестних практик українського населення, проблемні аспекти їх реалізації. Визначено та проаналізовано тематичну направленість протестної активності на прикладах наймасовіших акцій спротиву.

Ключові слова: громадянське суспільство, протестна практика, ненасильницький спротив, Помаранчева революція, Революція Гідності.

Яновская О.В.

ГРАЖДАНСКИЕ ПРОТЕСТНЫЕ ПРАКТИКИ В УКРАИНЕ: ОТ ОРАНЖЕВОЙ РЕВОЛЮЦИИ К РЕВОЛЮЦИИ ДОСТОИНСТВА

Раскрываются тенденции развития протестной активности в Украине в период между массовыми ее всплесками – 2004 и 2013-2014 годов, особенности гражданских протестных практик украинского населения, проблемные аспекты их реализации. Определена и проанализирована тематическая направленность протестной активности на примерах самых массовых акций протеста.

Ключевые слова: гражданское общество, протестная практика, ненасильственное сопротивление, Оранжевая революция, Революция Достоинства.

Yanovska O.

CIVIL PROTEST PRACTICES IN UKRAINE: FROM THE ORANGE REVOLUTION TO THE REVOLUTION OF DIGNITY

The article specifies trends in the development of protest activity in Ukraine during the period between its the most massive surges – in 2004 and 2013-2014, the peculiarities of civil protest practices of the Ukrainian population, the problematic aspects of their implementation. The thematic focus of protest activity on the examples of most massive protests is determined and analyzed.

Keywords: civil society, protest practice, non-violent resistance, Orange Revolution, Revolution of Dignity.

Громадянський протест як форма прямої політичної участі населення є невід'ємною складовою політичного процесу в будь-якому суспільстві. Протестні акції виступають інструментом комунікації соціуму з владою та боротьби соціальних

груп за власні інтереси в ситуаціях, коли традиційні механізми представницької демократії виявляються неефективними, підтвердженням чого й стало переростання загального суспільного невдоволення в Україні у масові протестні дії в 2004 та 2013-2014 рр. У такій ситуації актуальності набуває дослідження тенденцій протестного руху в Україні, специфіки протестних настроїв у періоди їх наймасовіших сплесків.

Аналіз стратегічної логіки громадянського протесту в Україні та світі набув особливої актуальності серед вітчизняних дослідників проблем безпеки. Зокрема в Україні цю проблематику досліджували О. Корнієвський, О. Резнік, Л. Макаренко, М. Мордовець, Д. Коркач, В. Степаненко, І. Петрова та ін.

У судженнях деяких науковців зроблено припущення, що найпотужнішими і найефективнішими є ті засоби політичного протесту, які погрожують насиллям чи здійснюють його. У західній політичній думці поширеною є теза, що опозиційні рухи обирають насильницькі методи боротьби через їх більшу ефективність порівняно з мирними протестами. Наслідки такої ситуації є несприятливими: з огляду на те, що країни, які зазнали терористичних атак чи інших неконвенційних форм протесту, змушені робити важливі стратегічні та ідеологічні поступки протестувальникам, це лише зміцнює їхню впевненість у дієвості таких методів і сприяє їх більшому поширенню.

Разом із тим, американський дослідник Макс Абрамс, аналізуючи терористичні атаки з метою тиску на уряди різних країн, доходить висновку, що насильницькі методи протесту, зокрема такі як терористичні атаки на цивільне населення, рідко дозволяють його учасникам досягти своїх політичних цілей (Abrahms 2006: 75).

До схожих висновків дійшли й Еріка Ченовет та Марія Дж. Стефан у праці «Чому ненасильницький спротив ефективний: Стратегічна логіка громадянського конфлікту». Вони дослідили два взаємопов'язані феномени: чому ненасильницький опір часто є успішнішим, аніж збройний, і за яких умов він досягає успіху або зазнає поразки. Як показав аналіз 323 мирних і збройних рухів спротиву 1900-2006 років, мирні рухи опору в цей період досягали повного або часткового успіху приблизно вдвічі частіше, ніж насильницькі (Ченовет 2014: 16-17).

Метою статті є аналіз громадянських практик протестного руху в Україні в періоди активних протестних сплесків – від 2004 до 2013-2014 рр. включно.

Аналіз протестних рухів в Україні в період боротьби за незалежність та після її здобуття, свідчить, що в українській політичній традиції набули поширення переважно методи ненасильницького спротиву, хоча вони й не були такими розвиненими, як у країнах сталої демократії. Водночас високий рівень суспільної напруги

та репресивні дії влади здатні спричинити і прояв неконвенційних форм політичного протесту, приклади яких ми розглянемо далі.

Варто відзначити, що поділ протестних практик на конвенційні та неконвенційні – це доволі спрощена характеристика складної сукупності різновидів спротиву. І чи завжди неконвенційні практики є насильницькими? Перш за все необхідно звернути увагу на рівень інституційного розвитку та політико-правові умови реалізації громадянами права на протест. Соціолог Курт Шок у цьому зв'язку наводить приклад розклеювання плакатів проти політичного режиму: в умовах демократії це сприймається як рядова політична акція конвенційного характеру, тоді як в авторитарних державах вона є часто нелегальною формою протесту (Schock 2003: 705). Таким чином, віднесення протестної практики до тієї чи іншої групи залежить від багатьох факторів.

Для спрощення аналізу різних видів протестних практик поряд з конвенційними та неконвенційними виділяють також групу конфронтаційних практик, які не мають мирного характеру, але й не використовують прямого фізичного насилля. До таких акцій зазвичай відносять перекриття руху, блокування будівель, голодування тощо.

Легальна можливість виявляти політичний протест масового характеру здійснюється через регулювання права на свободу мирних зібрань. В Україні свобода мирних зібрань захищається Європейською Конвенцією про захист прав людини (ст.11) (Європейська конвенція 2010), Міжнародним пактом про громадянські і політичні права (ст.21) (Міжнародний пакт 1973), ратифікованим Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 19 жовтня 1973 р.

На рівні національного законодавства свобода мирних зібрань гарантується ст. 39 Конституції України: «Громадяни мають право збиратися мирно, без зброї й проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування. Обмеження щодо реалізації цього права може встановлюватися судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку – з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей» (Конституція України 1996).

Проблемним аспектом в законодавчому забезпеченні права на свободу мирних зібрань залишається відсутність профільного

закону, хоча і було декілька спроб його прийняття.

Аналізуючи динаміку протестної активності в Україні, багато дослідників відзначають її циклічний характер, пов'язаний перш за все із перебігом президентських виборчих циклів. При цьому багато із них характеризуються саме латентними формами політичного протесту – електоральними. Свідома відмова від голосування на загальнонаціональних та місцевих виборах, голосування проти всіх, голосування за явних аутсайдерів виборчого марафону, тощо, були зумовлені, перш за все, відчуженням влади від громадян та зневірою українців щодо можливості змінити ситуацію іншим шляхом.

Початок 2000-х років відзначився зростанням кількості вуличних протестних акцій, почала розвиватися тенденція використання політичними партіями протестних акцій як інструменту боротьби за владу. Протестна активність громадянина була мобілізаційного характеру. Свідченням цього стала хвиля протестів, пов'язаних з президентським електоральним циклом 2004 р.: акції «Україна без Кучми», «Повстань Україно», та найбільша з них – так звана Помаранчева революція (Мордовець 2014: 243).

На жаль, незважаючи на важливість подій 2004 року для розуміння логіки та перебігу громадянського протесту в Україні, систематичне збирання інформації щодо протестних рухів в Україні, її узагальнення, аналіз та створення публічної бази даних почало здійснюватись лише з 2009 року.

Перш за все, одну з найважливіших ролей у реалізації мирних протестних практик відіграла масова участь населення. Кількість і якість учасників протестної акції це критичний фактор, що визначає її результати. Ченовет та Стефан окреслюють участь у протестних діях «як активну й видиму ангажованість індивідуумів до колективної дії» (Ченовет 2014: 42). Саме масовістю протестного руху багато дослідників пояснюють частковий успіх Помаранчевої революції та пізніше Революції Гідності на шляху до досягнення їх основних цілей. У протестних акціях 2004 року за оцінками соціологів загалом взяли участь від 5 до 6 млн. осіб; в найактивніші дні Євромайдану на площі збирались близько 1 млн учасників. При цьому багатьох учасників акцій простежити майже неможливо, як-от тих, хто надає притулок, їжу чи послуги зв'язку протестувальникам.

Український дослідник Л. Макаренко вважає, що саме ця ознака виявилася у розвитку такого явища, як український Майдан, який еволюціонував від нечисленної «революції на граніті» й акції «Україна без Кучми» до Помаранчевої революції, Податкового Майдану і Революції Гідності: «Майдан передусім цікавий, як форма прямої демократії, що спирається на історико-культурні традиції та відроджує втрачені можливості архаїчних форм у сучасному світі завдяки технологіям інформаційного суспільства» (Макаренко 2016: 343).

Розглянемо тенденції розвитку протестної активності у період між наймасовішими її сплесками – 2004 та 2013-2014 роками. Автори моніторингу Центру дослідження суспільства (ЦДС), проведеного з жовтня 2009 по вересень 2010 року, відзначають, що більшість протестних дій у цей період мали загальноприйнятні, конвенційні форми, насильницькі дії становили менше 5% від усіх протестів. Водночас із 2010 року спостерігалася тенденція до збільшення кількості негативних реакцій влади на протестні акції. До президентських виборів 2010 року на 100 протестів припадало в середньому 10,8 негативних реакцій, одразу після них цей показник сягнув 15,2 і зростав надалі (Протести, перемоги 2009-2010 2011).

За тематикою протестів в Україні автори дослідження об'єднали в чотири широкі категорії: боротьба за владу; ідеологічні конфлікти; соціально-економічні конфлікти; боротьба за громадянські права (Протести, перемоги 2009-2010 2011).

Моніторинг показав, що переважна більшість протестів зосереджувалася навколо соціально-економічних питань (55,8% за рік): передусім ішлося про права робітників (особливо затримки зарплат), антизабудовні конфлікти, виселення з гуртожитків, екологічні протести та права дрібних підприємців. Після президентських виборів 7 лютого 2010 року та перемоги проросійського кандидата В. Януковича загострились ідеологічні протести (19,3%), що стосувались передусім традиційних тем ставлення до радянської історії, ОУН-УПА та інших питань українського націоналізму (Протести, перемоги 2009-2010 2011).

У 2011 році кількість акцій істотно не змінилася – 2277 усього, або більш як 6 акцій щодня (Протести, перемоги 2011: 15).

Період 2010-2011 років позначився декількома загальнонаціональними акціями. Наприкінці 2010 року багатотисячні акції

студентів, що пройшли в багатьох містах України, змусили уряд скасувати постанову №796 щодо впровадження платних послуг у вищих навчальних закладах, яка фактично перетворювала освіту з суспільного блага на бізнес та суттєво знижувала її доступність для незабезпечених студентів. Показовою є також протестна кампанія «Проти деградації освіти» 2011 року, яку наразі можна назвати успішною (Коркач 2014).

Згодом акції дрібних підприємців проти проекту нового податкового кодексу переросли в найбільшу з часів Помаранчевої революції протестну кампанію – Податковий Майдан, який став прикладом загальнонаціональної акції з вимогами змінити напрям податкової політики, що згодом переросли у вимоги відставки уряду та критику його реформ. У цей період почала проявлятися необхідність організації активістів у стійкі структури, здатні на довгострокову систематичну діяльність та координації з іншими протестними ініціативами.

У 2013 році кількість протестів і надалі стрімко зростала: зафіксовано 4822 протестні акції, що більше за показник попереднього року на 33% (3636 подій) та більш як удвічі перевищує показники 2010 та 2011 років. Навіть до початку Євромайдану, за період з 1 січня по 20 листопада 2013 року, було зафіксовано 3419 протестів, що демонструвало тенденцію до зростання протестної активності. З початком же Євромайдану лише в грудні зафіксовано понад 1000 протестів.

Серед протестів 2013 року абсолютно переважали мирні конвенційні форми протесту (мітинги, пікети, демонстрації тощо), які становили 75% усіх зафіксованих. Натомість кількість насильницьких акцій зменшилася як в абсолютних, так і у відносних показниках (з 10% у 2012 році до 7% у 2013–му), ненасильницьких, але конфронтаційних (наприклад, страйки, блокування доріг) залишилася незмінною – 18% (Протести, перемоги і репресії 2014).

Початок масової протестної кампанії кінця 2013–початку 2014 року варто пов'язувати передусім з прямою реакцією населення на дії влади, котрі були сприйняті як несправедливі та надмірні, – жорсткий розгін близько 500 активістів, переважно студентів, загонами спецпідрозділу «Беркут» 30 листопада 2013 року, у результаті якого 80 людей отримали серйозні тілесні ушкодження, понад 20 доставили в лікарню, а 10 госпіталізували (Історія Євромайдану.)

Як результат, вже 1 грудня нечисленна акція переросла в масовий протестний рух – на Майдані Незалежності зібралось понад 100 тисяч людей, а вже 8 грудня кількість учасників протесту зростає до 1 млн. (Хроніка 8 грудня 2013).

Очевидно, що саме такі дії влади – намагання силою придушити масовий ненасильницький рух, мали зворотній ефект, тобто зіграли проти неї самої. Репресії проти мирних активістів призвели до зміни лояльностей завдяки зростанню внутрішньої солідарності всередині руху, збільшенню його підтримки ззовні та переходу колишньої пасивної групи людей до активних дій.

Крім того, характерними рисами масових протестів кінця 2013–початку 2014 були:

- горизонтальна, неієрархічна структура, яка функціонує завдяки застосуванню сучасних комунікаційних засобів – соціальних мереж в Інтернеті, унаслідок чого підвищується незалежність перебігу протестних подій від ступеня висвітлення їх у ЗМІ;
- децентралізованість, відсутність явних лідерів, що, своєю чергою, знижує можливість ведення переговорного процесу між ними й владою;
- значна дистанція між протестними рухами та політичними партіями, які не були організаторами протестів, а лише долучалися до них під час їхнього перебігу;
- високий рівень подальшої інституалізації громадських рухів, які зародилися під час акцій протесту.

На думку українського дослідника Степаненка, «масовий протест проти відмови від Угоди про асоціацію з ЄС забезпечив свою потужність і тим, що увібрав у себе весь комплекс масових суспільних невдоволень і потенційних конфліктів, що акумулювались упродовж всієї пострадянської трансформації в Україні, не були розв'язані «помаранчевою революцією» та особливо загострилися у період суспільно-політичного розвитку країни за часів президентства Януковича» (Степаненко 2015: 345).

До стратегічних інновацій українського протестного руху в період соціально-політичної нестабільності після початку масових протестів 2013 року та подальших подій на Сході України та в Криму можна віднести використання методів концентрації та розпорошення. Застосовуючи перші, мирні протестні кампанії збирають велику кількість людей у громадських місцях для

залучення їх у громадянський протест (Ченовет 2014: 71). Саме методи концентрації стали одною з характерних ознак та інструментів Євромайдану.

У свою чергу методи розпорошення передбачають акції, котрі охоплюють велику територію, а саме бойкоти товарів і послуг, страйки і навмисно уповільнене виконання трудових обов'язків. Прикладом використання цих методів є акція «Не купуй російське!», розпочата низкою українських активістів навесні 2014 року, після початку російської агресії в Україні. У межах акції склалися і поширювалися списки бойкотованих товарів, влаштовувалися флешмоби та акції в магазинах, де продавали такі товари. Крім того, учасники акції звернулися до Державної інспекції України з питань захисту прав споживачів з вимогою зобов'язати магазини зазначати на ціннику країну-виробника товару, що й було зроблено (Від яких російських товарів 2016).

При цьому протестними рухами були тактично грамотно обрані ті чи інші методи з огляду на тип опонента – досягнути відчутного впливу на зовнішнього ворога шляхом використання методів концентрації не видавалось можливим, тоді як внутрішній супротивник в обличчі державної влади був чутливий до масового скупчення протестувальників у одному місці.

Якщо говорити про Революцію Гідності з точки зору її функціональних та організаційних трансформацій, то упродовж майже чотирьох місяців протестів протестний рух не залишався гомогенним і переживав певні етапи – від Майдану-мітингу до Майдану-січі та Майдану як спроби громадянського контролю за владою. Такі визначення наводять автори дослідження «Від Майдану-табору до Майдану-січі: що змінилось?» (Від Майдану-табору 2014), звертаючи увагу на особливості різних етапів протесту. Якщо на початковому етапі це був багатолюдний Майдан-мітинг, у другій половині грудня 2013 р. – Майдан-табір, то початок 2014 р. охарактеризувався для протестувальників збільшенням рівня конфронтації з представниками силових структур – побиттями, репресіями, зникненням людей та першими людськими жертвами, що відображає його перетворення на Майдан-січ (Від Майдану-табору 2014).

Характеризуючи громадянський рух в Україні 2013-2014 років, як, втім, і період 2004 року, не можна не згадати про появу іншого протестного феномена – Антимайдану, який виник на протигагу основному,

проєвропейському рухові. Власне, його виникнення лише після початку протестів на Майдані Незалежності дозволяє припустити його штучний характер та кон'юнктурність по відношенню до влади (такі протести часто називають «проплаченим натовпом»). Водночас не можна відкидати того факту, що частина учасників цього, опозиційного до Майдану, руху брала в ньому участь не через можливе фінансове стимулювання чи тиск з боку влади, а через ідеологічні протиріччя з проєвропейським рухом. І це судження не видаватиметься абсолютно безпідставним, якщо врахувати помітну роль праворадикальних груп та організацій у протестних акціях, чия риторика могла суперечити поглядам та інтересам більшості учасників Антимайдану, як-то відмова від російської мови, розрив будь-яких зв'язків з Росією, тощо. Особливо ці ідеологічні та інші протиріччя проявилися в східних регіонах України, які традиційно мали тісні соціальні та економічні зв'язки з Росією, і яких лякала можливість їх втрати. Парадоксальним чином, будучи діаметрально протилежними за своєю суттю, ці два рухи використовували по відношенню один до одного схожу риторику про проплаченість та «зазомбованість» учасників, керування протестом ззовні (з Росії чи з США/Європи), тощо. Варто додати, що брак достовірної інформації щодо ціннісних та організаційних орієнтирів Антимайдану не дозволяє зробити однозначні висновки про цей протестний рух.

Події 2004, як і події 2013-2014 років мають кілька спільних рис, проте їх контекст та динаміка суттєво відрізняються. Спільним є те, що в обох випадках Майдан виник як протест проти дій влади та спровокував глибоку політичну кризу, в обох випадках відбулася зміна влади і в обох випадках Україна ставала полем протистояння Заходу і Росії.

Що істотно відрізняє Євромайдан від Майдану 2004 р., то це ступінь використання інформаційно-комунікативних технологій. У розгортанні Євромайдану вирішальну роль відіграли соціальні мережі, а подальший перебіг подій здебільшого визначався оперативністю взаємодії і в соціальних мережах, і завдяки мобільному зв'язку його учасників і небайдужих. Крім того, Євромайдан, на відміну від Помаранчевої революції, не потрапляє в категорію електоральних чи «кольорових» революцій.

Сутнісно Євромайдан відрізнявся від «електоральної революції» 2004 року, адже

йшлося не просто про зміну облич у владі, нехай навіть продемократичного спрямування, а про утвердження цивілізаційного вибору на користь суспільної, політичної та економічної модернізації країни. Для багатьох учасників протестного руху гарантією невідворотності такої модернізації став євроінтеграційний курс України.

Таким чином, аналіз протестних рухів в Україні упродовж періодів суспільно-політичної нестабільності показав, що переважна кількість акцій використовує конвенційні ненасильницькі тактики, хоча в періоди особливого напруження чи утисків з боку влади може зростати кількість акцій конфронтаційного та насильницького характеру. Традиційно українські протестні практики мають на меті досягнення соціально-економічних цілей, однак суттєвою є також направленість на дотримання громадянських прав і свобод, що й проявилось під час Революції Гідності. Разом із тим протестні події, які увійшли в історію як Революція Гідності, були фактично першим великим протестом неелекторального характеру – незважаючи на вимоги щодо відставки ключових осіб держави, ця протестна кампанія не була приурочена до виборів. Подальші розвідки в цій тематиці можуть бути пов'язані з дослідженням вдосконалення механізмів реагування державних органів на акції протестного характеру, а також з удосконаленням законодавчого забезпечення права громадян на мирний протест.

ЛІТЕРАТУРА

Abrahms M. Why Terrorism Does Not Work. *Center for International Security and Cooperation*. 2006. URL: https://cisac.fsi.stanford.edu/publications/why_terrorism_does_not_work (дата звернення: 1.03.2018).

Ченовет Е., Стефан М. Д. Чому ненасильницький спротив ефективний: Стратегічна логіка громадянського конфлікту / пер. з англ. С. Гіріка. Київ: Кліо, 2014. 304 с.

Schock K. Nonviolent Action and Its Misconceptions: Insights for Social Scientists *PS: Political Science and Politics*. 2003. URL: <http://www.jstor.org/stable/3649265> (дата звернення: 5.03.2018).

Європейська конвенція з прав людини. 2010. URL: [http://www.echr.coe.int/Documents/ Convention_UKR.pdf](http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_UKR.pdf) (дата звернення: 21.02.2018).

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 19.10.1973. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_043. (дата звернення: 21.02.2018).

Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>. (дата звернення: 21.02.2018).

Мордовець М. В. Громадянська активність в Україні: динаміка та основні форми. *Актуальні проблеми політики*. 2014. Вип. 53. С. 241-252. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/appol_2015_53_31. (дата звернення: 5.03.2018).

Макаренко Л. П. Специфіка вітчизняних протестних форм комунікації суспільства з державою. *Гілея*. 2016. Вип. 113. С.343-348. URL: file:///C:/Users/Zefirka/Desktop/gileya_2016_113_89.pdf. (дата звернення: 21.02.2018).

Протести, перемоги і репресії в Україні: Результати моніторингу, жовтень 2009 – вересень 2010. 2011. URL: <https://commons.com.ua/uk/protesti-peremogi-i-represiyi-v-ukrayin/> (дата звернення: 5.03.2018).

Протести, перемоги і репресії в Україні: результати моніторингу. 2011 / за ред. В. Іщенко. К.: Центр дослідження суспільства, 2012. 72 с. URL: http://cslr.org.ua/wp-content/uploads/2013/12/zvit_cds_2011.pdf (дата звернення: 5.03.2018).

Коркач Д. Університет на барикадах: студентський протест в українському контексті. 2014. URL: <https://commons.com.ua/uk/universitet-na-barikadah-studentsk/> (дата звернення: 5.03.2018).

Протести, перемоги і репресії в Україні: результати моніторингу 2013 р. *Центр дослідження суспільства*. 2014. URL: http://cslr.org.ua/wp-content/uploads/2014/05/CSR - Protests in_2013_-_29_Apr_2014.pdf. (дата звернення: 5.03.2018).

Історія Євромайдану. Хроніка української революції. 2013. *Insider* URL: <http://www.theinsider.ua/history-euromaidan/>. (дата звернення: 5.03.2018).

Хроніка 8 грудня 2013: мільйонне віче на Майдані, в Києві повалили Леніна. 2013. URL: https://24tv.ua/hronika_8_grudnya_2013_milyonne_viche_na_maydani_v_kyievi_povalili_lenina_n518287. (дата звернення: 5.03.2018).

Степаненко В. П. Громадянське суспільство: дискурси і практики. 2015. Київ: Інститут соціології НАН України, 2015. 420 с.

Від яких російських товарів українці не змогли відмовитися *Deutsche Welle*. 2016.: URL: <http://www.dw.com/uk/від-яких-російських-товарів-українці-не-змогли-відмовитися/a-19530348>. (дата звернення: 2.03.2018).

Від Майдану-табору до Майдану-січі: що змінилося? *Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва*. 2014. : URL: <http://dif.org.ua/article/vid-maydanu-taboru-do-maydanu-sichi-shcho-zminilosya>. (дата звернення: 5.03.2018).